

TÜRKİYE İÇİN ALTERNATİF BİR KALKINMA POLİTİKASI OLARAK İNSANİ GELİŞME YAKLAŞIMI¹

Mehmet Sedat UĞUR²

ÖZET

Kalkınma, insanların yararlandıkları gerçek özgürlüklerin genişletilmesi sürecidir ve temel olarak insanlarla ilgilidir. Merkezine insanı alarak onun temel kapasitelerine ve özgürlüğüne odaklanan insani gelişme yaklaşımı, kalkınma sürecinde önemli bir yer tutar. Neoliberal görüşte ise kalkınmanın içeriği milli gelirde rakamsal bir artışı ifade eder ve odak noktası iktisadi büyümedir. Bu, gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerine bakıldığında yetersiz ve işlevsiz kalmaktadır. Ancak bu, milli gelir artışının önemini veya iktisadi büyümeyi reddetmek anlamına gelmez. Gerekliliği olan, böylesi bir büyümenin kalitesinin büyümenin miktarı kadar önemli olduğunun anlaşılmasıdır. Bilinçli bir kamu politikasıyla iktisadi büyümenin insanların yaşam kalitesini artırması gerekir. Dolayısıyla sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı için, başta eğitim ve sağlık olmak üzere -geliri de dışlamadan- insanların temel kapasitelerine odaklanan ve insani özgürlükleri ön planda tutan bir anlayışın benimsenmesi şarttır. Ancak bu şekilde, insan refahını tam anlamıyla anlayabilmek mümkün olabilir.

Anahtar Kelimeler: İnsani gelişme, neoliberalizm, alternatif kalkınma, Türkiye.

HUMAN DEVELOPMENT APPROACH AS AN ALTERNATIVE DEVELOPMENT POLICY FOR TURKEY

ABSTRACT

Development is a process of expanding the real freedoms that people enjoy. Main concern of development and its primary focus is human beings. Human development approach stands as a considerable progress in development. This approach focuses on people's basic capabilities and their freedom by putting them in center of its analysis. In contrast, trend focus of neoliberal approach is economic growth and content of development is an increase in national income. But, such a development view remains deficient and non-functional according to the experiences of developing countries. However, rejecting income expansion is not the main idea in here. What is needed is to understand that the quality of this growth is just as important as its quantity. By no means, a conscious public policy is needed to translate economic growth into people's quality of life. Therefore, it is required to adopt an approach for a sustainable

¹ Bu çalışma, 2011 yılında Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim dalında tamamlanan “İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışma, daha önce de 22-23 Aralık 2011 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen “Yedinci Ekonomik Yaklaşım Kongresinde” sunulmuş ve önerilere bağlı olarak geliştirilmiş ve güncelleştirilmiştir. Tezin sonuca ulaştırılması aşamasında tezin danışmanlığını yürüten ve değerlendirmeleri ile tezin ilerlemesine katkıda bulunan Prof. Dr. Murat Doğanlar’a ve hem tezin hem de çalışmanın ilk taslaklarını okuyup önerileriyle daha iyi hale getiren Yrd. Doç. Dr. Tolga Kabaş’a teşekkürlerimi sunarım.

² Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, sugur@cu.edu.tr

development view which introduces the human freedoms and focuses on the expansion of human choices in the areas of education, health and income. Only then, there's a major chance to understand human well-being.

Keywords: Human development, neoliberalism, alternative development, Turkey.

1. Giriş

Geçmişten bugüne kalkınma politikaların seyri, genel olarak kalkınmayı sanayileşme, modernleşme gibi farklı kavramlarla eşdeğer görerek, belirli bir iktisadi büyüme sağlama üzerine olmuştur. Ancak kalkınmanın esas içeriği, sosyal, siyasal, kültürel birçok değişkeni de içerisinde barındırdığından, bir politika olarak yalnızca gelir artışına odaklanan bir büyüme anlayışı, toplumun ilerlemesinde ve bu toplumun gerçek kalkınma düzeyinin anlaşılmasında yetersiz kalır. Bu nedenle de bu, insanı analizinin merkezine koyan, insan odaklı bir kalkınma anlayışına geçişi mecbur kılar. Gerçek anlamda kalkınma ancak insanların yaşamlarını özgür bir şekilde sürdürebildiği bir toplum içerisinde gerçekleştirilebilir ve dolayısıyla sadece ekonomik çıktının veya kişi başına gelirin artırılması gibi ekonomik göstergelerle ifade edilen bir 'kalkınma' anlayışı böylesi bir süreçte anlamsız kalır.

Kalkınmayı, insanların kapasitelerinin genişletilmesi süreci olarak gören kapasite yaklaşımı, hem geleneksel kalkınma anlayışına meydan okuması, hem de analizinin merkezine insanı koyması ile önem arz eder. Tercih ve fırsatların genişletilmesi ve bireyin özgürlüğüne odaklanması, kalkınmada insanı, yalnızca 'işgücü veya sermaye' olarak görmekten kurtarır, onu kalkınmada 'eyleyen ve katılım sağlayan' birey haline getirir. Bu noktada 'fayda' artık insan refahının tek ölçütü olmaktan çıkar. Bireysel özgürlüğün, bir önkoşul olduğu bu yaklaşımla etik bir kalkınma anlayışının da temelleri atılmış olur. Artık birey, tahmin edilebilir bir 'temsili ajan' olmaktan çıkarak, çoğul motivasyonlara sahip, diğer bireylerden farklı, ancak günlük hayatta görmeye de alışık olduğumuz birey halini alır.

Özgürlüğe ve temel kapasitelere odaklanan insani gelişme yaklaşımı ile iktisadi etkinliği analizinin merkezine koyan ve rasyonaliteyi evrensel bir koşul olarak kabul eden neoliberal anlayışın kavramsal çerçevelerinin incelenmesi ve karşılaştırılması, ölçümlerindeki ve genel hatlarındaki farklılıkların anlaşılmasına çalışılması bu çalışmanın temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, yalnızca gelir çözümlemesini içeren neoliberal görüş, çalışmanın bir boyutunu ifade ederken, çok boyutlu bir anlayış sunan insani gelişme yaklaşımı ise çalışmanın diğer boyutunu oluşturmuş olur. Son bölüm ise, Türkiye'nin insani gelişme sürecini ve insani gelişme göstergelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Burada da, kalkınma sürecinin salt iktisadi unsurları değil, diğer tüm unsurları da içerisinde barındırması gerektiği düşüncesiyle, insani gelişme göstergeleri Türkiye için incelenmiş ve bu bağlamda Türkiye için insani gelişme sürecinin olumlu yönde nasıl gerçekleşebileceğinin anlaşılması hedeflenmiştir.

2. Kalkınma Kavramı, Anlamsal İçeriği, Kalkınma İktisadi'nin Tarihsel Gelişimi

Kalkınma kavramı anlamsal olarak arzulanır bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle de insanoğlu, uygarlık tarihinin en başından beri bir kalkınma çabası içerisinde olmuştur. Ancak kavram, yalnızca rakamsal artış ifade eden büyüme kavramından ayrılır. Dolayısıyla da toplumun ve ekonominin tüm unsurlarıyla birlikte iyileştirilmesi gerektiğini ifade eder. Kalkınmayı insanların yararlandıkları gerçek özgürlüklerin genişletilmesi

süreci olarak gören Sen (2004, s. 17)'e göre de, kalkınmaya daha geniş çerçeveden bakmak ve dolayısıyla insanların özgürlüklerine odaklanmak, kalkınmayı gayrisafi milli hasılanın büyümesiyle, bireysel gelirdeki artışla, sanayileşmeyle, teknolojik ilerlemeyle ya da toplumsal modernleşmeyle özdeşleştiren daha dar kapsamlı anlayışlara ters düşer. Bu noktada kalkınma, yalnızca iktisadi göstergelerin değil, aynı zamanda sosyal, siyasal ve kültürel olmak üzere diğer tüm koşulların da geliştirilmesini ifade etmiş olur.

Kalkınma kavramı, tarihin farklı dönemlerinde farklı anlamlarda kullanılabilmektedir. A. Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki kalkınma düşüncesi, "İngiltere'nin bolluk ve yeniliğe doğru ilerleme sürecini" ifade ederken; D. Ricardo, kalkınmanın itici gücünün, ticaret ve teknik yenilikler olduğunu öne sürmüştür (Willis, 2005). K. Marx ve J. A. Schumpeter, kalkınmayı tarihsel perspektif içinde incelerken (Witt, 2002, s. 12), K. Marx, aynı zamanda kavramı gelişen toplum içerisinde sınıf çatışmasına bağlı bir olay olarak ele almıştır (Savaş, 2007, s. 831; Arndt, 1981, s. 460). II. Dünya Savaşı sonrasında ise kalkınma, modernleşme ve sanayileşmeyle eşdeğer anlamda kullanılmaya başlanmıştır (Arndt, 1981, s. 457).

Ne var ki, öncü iktisatçıların çalışmalarında görülen kalkınma kavramı bu ilk yıllarında bağımsız bir inceleme alanı olarak görülmemiş, iktisadın bütünü içerisinde incelenmiştir. Ayrışma, biri maksimizasyon, diğeri rasyonellik olan iki temel aksiyom üzerine kurulan marjinalist okulun, özellikle 1870'lerden sonra iktisadın ilgi alanını formelleştirmesiyle birlikte gerçekleşmeye başlamış ve iktisat, teorik modellerin ölçümüne yönelmiştir; kalkınma da daha çok, çevre ülkelerin (periphery) gelişme sorunlarıyla ilgilenen bir inceleme alanına dönüşmüştür. İktisadın evrensel geçerliği olan bir dizi güçlü yasalardan oluştuğu önermesinden hareket eden marjinalist okul, yirminci yüzyıl ortalarında yaşanan bunalım sonrasında analizlerinin inanırılığında büyük sıkıntılar yaşamıştır. Yine aynı dönemde sömürge olan ülkelerin siyasi bağımsızlıklarını kazanmasıyla kavram, gerçek anlamda ortaya çıkmış ve yükselişe geçmeye başlamıştır. Bu, çevre ülkeleri ile ilgilenen bu alanın, Kalkınma İktisadı adı altında ayrı bir disiplin olarak kurulmasına da olanak sağlamıştır (Basu, 1997, s. 6; Demir, 1996, s. 16; Hirschman, 2003, s. 26-28).

Tablo 1. Farklı Dönemlerde Kalkınmanın Anlamı

Dönem	Perspektif	Kalkınmanın Anlamı
1800'ler	Klasik Politik Ekonomi	İlerleme, yakalama
1850-1870 sonrası	Sömürgecilik ve sonrası	Kaynak yönetimi, yönetim, sanayileşme
1940-1950 sonrası	Kalkınma İktisadı, modernleşme teorisi	İktisadi büyüme, sanayileşme, siyasi ve sosyal modernleşme
1960 sonrası	Bağımlılık teorisi	Sermaye birikimi - ulusal, tek-merkezli
1970 sonrası	Alternatif kalkınma	İnsani ilerleme, bütüncül anlayış
1980 sonrası	İnsani gelişme	Kapasiteler, insanların özgürlüklerinin ve tercihlerinin genişletilmesi
1980 sonrası	Neoliberalizm	İktisadi büyüme - yapısal reform, deregülasyon, liberalizasyon, özelleştirme
1990 sonrası	Post-kalkınma	Adil ve işlerliliği olmayan - başarısızlık
2000 sonrası	Binyıl Kalkınma Hedefleri	Yapısal reformlar

Kaynak: Pieterse, 2009, s. 7.

Kalkınma İktisadı'nın ilk yıllarında ortaya atılan teoriler genellikle; tüm ülkelerin bir Avrupa modelini takip etmeleri gerektiğini savunan *modernleşme* teorilerinden ve yerli iktisadi büyümenin sağlanabilmesi için Güney ülkelerinin küresel ekonomiyle etkileşimini sınırlandırmalarını savunan *yapısalcı* teorilerden oluşmuştur. Kalkınmada temel konular ise; sanayileşme, hızlı sermaye birikimi, işsiz emeğin hareketliliği ve planlama ile iktisadi olarak aktif hükümet olurken, temel hedef de GSMH büyümesi olmuştur (Sen, 1983, s. 746). Bu ilk dönem yaklaşımları, insanı henüz kalkınmada önemli bir aktör olarak görmenin oldukça uzağında bulunmaktadır. Öyle ki, Kalkınma İktisadı'nın ilk yıllarında ülkelerin kendilerine hedef olarak GSMH büyümesini seçmesiyle kalkınma, dar bir çerçeveden ele alınmış olmaktadır. Dolayısıyla çoğu ülke, iktisadi büyüme hedeflerine rağmen, insanların yaşam düzeylerinde önemli ilerlemeler kaydedememiştir. Bu, 1970'ler ve sonrasında kalkınmanın bu dar tanımında bir yanlışlık olduğunun anlaşılmasına da önayak olmuştur ve kalkınma bu tarihten sonra, yoksulluğun azaltılması veya ortadan kaldırılması, eşitsizlik ve büyüyen ekonomide işsizlik gibi kavramlarla yeniden tanımlanarak alternatif bir içerik kazanmıştır (Todaro ve Smith, 2009, s. 15). Bu dönem, 1980'li yıllarda altyapısının oluşturulmaya başlandığı kapasite yaklaşımı ve dolayısıyla insani gelişme anlayışı açısından da önemlidir.

1980'ler sonrasında, neredeyse aynı zamanda ortaya çıkan iki tamamen farklı anlayış kalkınma düşüncesi açısından oldukça önemlidir. İktisadi kalkınma yolunda krizlerin, ciddi problemlerin ve gerilemelerin olduğu bu yıllar, yoksulların unutulduğu, dolayısıyla esas endişelerin gelişmekte olan ülkelerin borç problemi, uyum ve istikrar politikaları olduğu yıllardır (Streeten, 2005, s. 99). Bu koşullar altında, piyasa işlevine yeniden önem kazandırmayı hedefleyen ve az gelişmiş ülkeleri "özel durum" olarak görmenin gereksizliğine vurgu yapan neoliberal görüş, esas olarak yeniden iktisadi büyümeye odaklanır ve bunun da deregülasyon, liberalizasyon ve özelleştirme gibi bazı politikalar yoluyla gerçekleşeceğini savunur (Pieterse, 2009, s. 7). Aksine, felsefi ve teorik altyapısını Sen (1979)'in çalışmalarının şekillendirdiği kapasite yaklaşımının oluşturduğu insani gelişme anlayışı ise, insanların temel özgürlüklerine odaklanarak, yoksulluğu, düşük gelir düzeyinden çok temel kapasitelerden yoksunluk olarak tanımlar. Dolayısıyla da yalnızca iktisadi bir büyümenin yeterli olmadığı, insanların yaşam standartlarının da geliştirilmesi gerektiğini vurgular. Bu noktada yaşam standartları da, kişinin iyi beslendiği, sağlıklı ve bilgili olduğu, kendine saygı duyduğu, toplum hayatına katılım gösterdiği ve değer verdiği bir hayatı yaşayabilme kapasitesine göre değerlendirilir (Streeten, 2005, s. 100).

3. Neoliberal Yaklaşımın Göre İnsan Refahı ve Neoliberal Politikaların İçeriği

Geliri refah ölçütü olarak kullanan ve kendisine hedef olarak iktisadi büyümeyi alan politikalar, günümüzde neoliberal politikalar olarak değerlendirilir. 1970'lerde Keynesyen politikaların yaşadığı kriz sonucu enflasyon ve işsizliğin bir arada görülmesi ve bu politikaların işlerliğini yitirmesi, neoliberalizmin ortaya çıkmasında önemli rol oynar. Devlet müdahalesinin etkinliği azalttığını savunan iktisatçıların ve yeniden "piyasanın görünmez eli" düşüncesinin şekillendirdiği teorilerin ortaya çıktığı bu dönem, kalkınma anlayışı için önemlidir. Buna göre, herkes için daha üst düzeylerde refaha ulaşabilmenin anahtarı, devlet müdahalesinin azaltılması ve piyasanın fiyatları ve ücretleri ayarlamaya bırakılmasıdır. Bunun da kaynakların en etkin biçimde dağılımını

sağlayarak, buna yüksek büyüme oranlarının ve sosyal yararların eşlik edeceği savunulmuştur (Willis, 2005, s. 47).

1980'lerin borç krizi, neoliberal politikaların güçlenmesinde önemli rol oynar. Bu dönemde neredeyse tüm ülkeler bazen gönüllü olarak bazen de zorlayıcı baskılarla neoliberal politikaları uygulamışlardır. Özellikle de borç krizinin ardından, neoliberal politikaların en etkin adımlarından "yapısal uyum programları", ülkelerin refaha ulaşması yolunda bu ülkelere önerilmeye başlanmıştır. 1990'ların başında ise, bugün neoliberal politikaların en açık şekilde ifade edilişi olarak bilinen *Washington Konsensüsü* ortaya atılmıştır. Bu, çoğu Latin Amerika ülkesi tarafından uygulanması uygun görülen on adet öneriyi içerir (Williamson, 2004, s. 196).

Tablo 2. Özgün ve Genişletilmiş Washington Konsensüsü

Özgün Washington Konsensüsü	Genişletilmiş (Post-) Washington Konsensüsü (Özgün uzlaşmadaki maddelere ilave olarak)
Mali disiplin	Kurumsal yönetim
Kamu harcamalarının yeniden düzenlenmesi	Yolsuzlukla mücadele
Vergi reformu	Esnek işgücü piyasaları
Finansal serbestleşme	Dünya Ticaret Örgütü anlaşmaları
Rekabetçi döviz kurları	Finansal kural ve standartlar
Ticarette serbestleşme	'Ölçülü' sermaye hesabı açılması
Doğrudan yabancı yatırımlara karşı açıklık	Ara döviz kuru rejimlerinin reddi
Özelleştirme	Bağımsız merkez b./enflasyon hedeflemesi
Deregülasyon	Sosyal güvenlik ağları
Mülkiyet haklarının korunması	Yoksulluğun azaltılması hedefi

Kaynak: Rodrik, 2006, s. 978.

1990'ların başında "bırakınız yapınlar" liberalizmini içeren böylesi piyasaya bağımlı bir yaklaşım, daha sonraları piyasa dostu bir yaklaşımın ortaya çıkışıyla hafifletilmiştir. Bu yaklaşım, yabancı ticareti ve sermaye hareketlerinde serbestleşmeyi savunmaya devam etse de, bununla birlikte yerli iktisadi serbestleşmenin sınırları belirlenmiştir. Öyle ki, özellikle piyasa başarısızlıklarında devlet müdahalesinin meşruluğu tanınmaya başlamıştır (Gore, 2000, s. 793). Zamanla kurumsal koşullarda karşılaşılan sorunlar nedeniyle uygulamada sıkıntılar yaşayan özgün liste, içerik olarak yoğun bir kurumsal yapıya bürünerek genişletilmiştir (Rodrik, 2006, s. 978). Böylece bu yeni yaklaşımla, kurumların önemi vurgulanırken, piyasa odaklı reformların uygulanmasında devletin rolünün artırılmasının önemine de değinilmiş olur.

Dolayısıyla, sonuçta gelişen dünyanın heterojenliği ve kalkınma sürecinin karmaşıklığı nedeniyle, Kalkınma İktisadı'nın içeriğinin eklektik olması gerektiği ifade edilmelidir. Gerçek kalkınma anlayışı, hem geleneksel iktisadi analizin kavram ve teorilerini, hem de Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkelerinin tarihi ve günümüz kalkınma deneyimlerinden türetilen yeni modelleri ve çok-disiplinli yaklaşımları içermelidir (Todaro ve Smith, 2009, s. 8).

4. Kapasitelerin Genişletilmesi Olarak Kalkınma ve İnsani Gelişme Yaklaşımı

1980'li yıllar, özellikle neoliberal politikaların öne çıktığı bir dönemi ifade etse de, bu dönem aynı zamanda asıl ele alınması gerekenin insanın bazı temel şeyleri yapmaya muktedir olduğu temel kapasiteleri olduğuna vurgu yapan Sen (1979, 1985, 1987a, 1987b)'in çalışmalarını önemli ölçüde şekillendirdiği bir dönemi de ifade eder. Bu bağlamda, iktisadi kalkınma süreci, insanların tercihlerinin yanında kapasitelerinin de genişletilmesi süreci olarak görülmelidir. Geleneksel kalkınma anlayışının en önemli eksikliği de zaten, insanların yetkilendirilmesine ve bu yetkilerin doğurduğu kapasitelere odaklanılmasından ziyade toplam gelir veya milli hasıla gibi konulara odaklanmış olmasından kaynaklanır (Sen, 1983, s. 754-755). Kalkınma politikalarının tercihinde, insanların kapasitelerine odaklanması, neoliberal politikalara göre teorik bir farklılaşma arz eder.

Sen (1999)'e göre, kişinin farklı işlevlilik vektörlerine sahip olma ve buna ilişkin refah erişimlerinden yararlanma kapasitesi, refahın en iyi göstergesidir ve kapasite yaklaşımı aynı zamanda, bireysel özgürlüğün de önemli bir parçasını oluşturur (Sen, 1993, s. 33). Kapasitelerin genişletilmesi olarak kalkınma düşüncesi, insani gelişme yaklaşımının başlangıç noktasını oluşturur. Böylece kalkınmanın hedefi, sağlıklı olmak ve iyi beslenmek, bilgi sahibi olmak ve toplum yaşamına katılım sağlamak gibi bir kişinin olabileceği/yapabileceği şeylerin sınırlarının genişletilmesiyle insan yaşamının değerinin artırılması halini alır (Fukuda-Parr, 2003, s. 303).

İlk kez, 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından yayımlanan İnsani Gelişme Raporları'nda ortaya atılan ve insanların daha uzun, sağlıklı ve eksiksiz yaşayabilmeleri için durumlarının düzeltilmesini ifade eden insani gelişme yaklaşımı (Ranis ve Stewart, 2000, s. 49), özellikle, geleneksel yaklaşımın ön planda tuttuğu gelir göstergesini insani gelişme için *gerekli ama yetersiz* bir girdi olarak ifade eder (UNDP, 1990, s. 11). Öyle ki, bu yaklaşıma göre bir çok insan tercihi iktisadi refahın çok uzağındadır. Bilgi, sağlık, fiziksel olarak temiz bir çevre, politik özgürlük, hayattaki basit zevkler, hiçbiri yalnız veya tamamen gelirle ilgili değildir (ul Haq, 1995, s. 14-15). İnsanları da kalkınmanın aracı değil, sonucu ve aktif katılımcıları olarak gören yaklaşım, böylece refahı ve kalkınmayı, insanların etkin fırsatlar çerçevesinde dahil olmak istedikleri eylemlere giriştikleri ve olmak istedikleri kişiler oldukları, böylece de işlevsel hale getirebildikleri kapasitelerinin genişletilmesi bağlamında değerlendirmiş olur. İnsani gelişme düşüncesi aslında içerisinde ölçülemeyen unsurları barındırdığından, herhangi bir ölçümün çok ötesine gitmeyi gerektirir. Ancak, politika önerisi yapabilmek için bir ölçüt almanın gerekliliğinden, kendisine ölçüt olarak üç temel kapasiteyi -uzun yaşam, bilgi düzeyi, gelir- dikkate alan ve yine İnsani Gelişme Raporları'nda düzenli olarak hesaplanan İnsani Gelişme Endeksi'ni alır.

5. İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Karşılaştırılması

Günümüz gelişen dünyasında ülkeler arasında büyük farklılıkların olduğu açıktır. Bu, bazı ülkelerin neden zengin, diğerlerininse neden daha yoksul olduğunun anlaşılması açısından önemlidir. Ulusların farklı zenginlik düzeyleri çoğu iktisatçı tarafından, salt iktisadi nedenlere bağlanırken, diğer taraftan coğrafi, hukuki, politik, kültürel, dini veya tarihi birçok farklı nedenler de, bu farklılaşmayı etkileyebilmektedir.

Tablo 3. İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Karşılaştırılması

	İnsani Gelişme Yaklaşımı	Neoliberalizm
Hedef ve stratejilerin karşılaştırılması		
Hedef (amaç)	İnsanların fırsatlarının ve kapasitelerinin genişletilmesi	İktisadi refahın maksimizasyonu
İlgi odağı	İnsanlar	Piyasalar
Yol gösterici ilke	Eşitlik ve adalet	İktisadi etkinlik
Vurgu	Sonuçlar	Araçlar
Odaklandığı trend	Yoksulluğun azaltılması	İktisadi büyüme
Yoksulluk tanımı	Çok boyutlu yoksulluk içerisindeki nüfus	Minimum gelir düzeyinin (sınırının) altındaki nüfus
Anahtar göstergeler	İGE, Eşitsizliğe Uyarlanmış İGE, Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi	Gayrisafi milli hasıla, GSMH büyümesi, gelir yoksulluk sınırının altındaki nüfusun yüzdesi
Ortak prensipler - farklı nedenler		
Temelindeki felsefe	* İnsan kapasitelerinin ve işlevliliklerinin genişletilmesi yoluyla sağlanan <i>seçme özgürlüğü</i> * <i>Bütün</i> insan haklarına vurgu * Eşitlik ve adalet konusuna ilgi	* Faydanın ve tercihlerin tatminin artırılmasına dayanan <i>seçme özgürlüğü</i> * Genel olarak <i>siyasal ve yurttaşlık</i> haklarına vurgu
Eğitim, sağlık ve beslenme	* Kendi içlerinde önem taşımakta * Yetkilendirme yolunda bir araç * İnsan hakları olarak önemli	* Beşeri sermayeye yatırım olarak önem taşımakta
Ayrımcılığa son verilmesi	<i>Adalet (doğruluk) için</i> önemli bir insan hakkı	<i>Etkinlik için</i> önemli bir insan hakkı
Yönetişim (İdare)	* Demokratik ve kapsayıcı * Devlete yönelik önemli işlevler	* Demokratik * Minimal devlet
Genel hatlarıyla paradigmalardan karşılaştırılması		
Genel çerçeve	* Çok disiplinli (multi-disipliner) * Pratik uygulamalara yatkın * Dağıtılmış (merkezi olmayan) yaklaşımlara vurgu * Sonuçlara vurgu	* İktisadi * Dogmatik * Genel dengeye ulaşmak istenmesi * Araçlara vurgu
Güçlü yanları	* Asli unsurlara odaklanılması * Tercihler, fırsatlar, kapasiteler * Zaman, hanehalkı içinde bölüşüm gibi piyasa-dışı konular	* Güçlü iktisadi teorik alt-yapı, finansal analiz olanağı * Kaliteli ve güncellenebilir iktisadi verilerin çokluğu
Zayıflıkları	* Analizin çoğu kez rastgele oluşu * Çoğu kez zayıf (yetersiz) veriler	* İktisadi olmayan unsurların dışlanması

Kaynak: Jolly, 2005.

Çoğu gelişmekte olan (veya az gelişmiş) ülkeler, ülke içerisinde bir kırsaldöngünün varlığı, düşük beşeri sermaye düzeyleri, yüksek eşitsizlik ve mutlak yoksulluk düzeyleri, yüksek nüfus artış oranları, yüksek sosyal farklılaşma düzeyleri, düşük sanayileşme düzeyleri, coğrafyanın olumsuz etkileri, az gelişmiş finansal ve diğer piyasalar gibi bir takım kronik sorunlarla karşı karşıyadırlar (Todaro ve Smith, 2009).

Bu sorunlar (veya ülkelerin bu karakteristikleri), bu ülkelerin kalkınma çabalarında karşılaştıkları zorlukların anlaşılması açısından önemlidir. Bu ülkeler, salt iktisadi sorunlarla mücadele etmemekte, bunun yanında birçok sosyal, kültürel, siyasal hatta coğrafyaya ilişkin sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bu nedenle evrensel geçerliliği olan politikaların uygulanması yerine, farklı bölgelerin farklı olumsuz karakteristik özelliklerini giderecek çok boyutlu bir anlayışa gereksinim duyulmaktadır. Dolayısıyla da, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma düzeylerinin ve yaşam standartlarının anlaşılması için insani gelişme düzeylerinin anlaşılması çok daha önemlidir. Böylece kalkınmada daha geniş çerçevede bir düşünce şekli ile birlikte insan, analizin merkezine konmuş olur. Bu da bir noktada neoliberal görüşle çatışmış olur.

Her iki yaklaşımın farklı amaçlarla yola koyulduğu, farklı içeriklere vurgu yaptığı ve ilgi odaklarının farklı olduğu -tablo 3.'de- açıkça görülmektedir. Genel hatlarıyla bakıldığında neoliberal politikaların iktisadi, dogmatik ve genel dengeyi hedefleyen bir paradigma olduğu; buna karşılık insani gelişme yaklaşımının ise çok disiplinli, pratik uygulamalara yatkın, merkezi olmayan yaklaşımlara ve sonuçlara vurgu yapan bir paradigma olduğu görülmektedir (Jolly, 2005, s. 114). Sonuçta insani gelişme yaklaşımı, neoliberal politikalarından çok farklı bir değerler setini benimsemektedir. Öyle ki, bu yaklaşımla birlikte, neoliberal paradigmanın ahlaki eleştirisi de yapılmış olur (Gore, 2000, s. 795-796)

Neoliberal düşüncenin temelinde yatan iktisadi refahın maksimizasyonu hedefi, iktisadi olarak belirli büyüme gösteren ancak yaşam standartlarında veya insani özgürlük kriterlerinde aynı derecede gelişme kaydetmeyen ülkelerin var olduğu günümüz dünyasında önemli sorunlar içermektedir. Öyle ki, bazı ülkeler, petrol zenginliklerine bağlı olarak kişi başına yüksek milli gelir düzeyleri sergileseler de, bu ülkelerin eğitim düzeyleri çok gerilerde kalmıştır. Aynı sorunlar, sağlık göstergeleri veya insani özgürlük kriterleri için de geçerlidir (UNDP, 2010, s. 143-145; Todaro ve Smith, 2009, s. 22). Dolayısıyla gelir rakamları, kalkınmayı anlama yolunda yanıltıcı olmakla birlikte, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma düzeylerinin anlaşılması yolunda iktisadi olmayan göstergeleri de içeren bir endeksin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. İnsani Gelişme Endeksi, bu bağlamda önemlidir ve böylece alternatif, ama aynı zamanda gerçekleri ortaya koyan bir kalkınma anlayışı benimsenmiş olur.

6. İnsani Gelişimin Türkiye İçin İncelenmesi

Kalkınma sürecinin ilk yıllarında, Türkiye için kalkınma, diğer gelişmekte olan ülkeler gibi, tarımda ilerlemeye veya sanayileşmeye bağlı olarak milli gelirden gerçekleşecek bir büyüme olarak görülmüş ve özellikle iktisadi sorun ön planda olmuştur. 1980'li yıllarda liberalleşen ekonomiyle birlikte, makroekonomik istikrarsızlıklar da artmaya başlamıştır. Yine de genel olarak bakıldığında II. Dünya Savaşı'ndan 1990'lı yılların başına kadar tekrarlanan bunalım ve dalgalanmalara karşın kişi başına düşen gelir artarken, sağlık göstergeleri de düzenli bir artış göstermiştir. Eğitim göstergeleri ise, önemli ancak olağanüstü olmayan bir yükselmeye işaret etmektedir (Owen ve Pamuk, 2002, s. 166).

1990 yılından bu yana düzenli olarak hesaplanan İnsani Gelişim Endeksi, başından beri Türkiye için de hesaplanmaktadır ve göstergelerin çoğu -tablo 4.'de görüldüğü üzere- Türkiye için de mevcuttur. Buna göre, Türkiye'nin insani gelişim göstergelerinde belirgin bir ilerleme kaydettiği görülmektedir. Öyle ki, Türkiye'nin 2004

yılı Ulusal İnsani Gelişme Raporu (UNDP, 2004, s. 9) da, Türkiye'nin bebek ölüm oranları gibi sağlık göstergelerinde önemli ilerlemeler kaydettiğini ifade etmektedir. 2010 yılı raporunda 2009 yılı raporundaki göstergelerle yeni ölçüm yöntemine göre hesaplanan melez (hybrid) endeks değerleri de Türkiye'nin insani gelişmesindeki değişimleri göstermektedir. Türkiye'nin göstergelere bağlı olarak -tablo 5.'de görüldüğü üzere- özellikle eğitim ve sağlık endeksleri olmak üzere, her üç endekste de kaydettiği ilerleme önemlidir. Bu nedenle daha da ileri giderek, Türkiye'nin asıl sorununun, endeksin hesaplanmasında kullanılan kapasitelerde değil, insani gelişme için gereken diğer kapasitelerin genişletilmesinde yatmakta olduğunun belirtilmesi gerekir. Türkiye için, insani gelişmede eşitsizlik önemli bir sorundur. İstihdam, eğitim, siyaset ve sosyal hayatta cinsiyet eşitsizliği halen bir sorun olarak ülkenin önünde durmaktadır. Öyle ki, ortaöğretimde ve yüksek öğretimde okullaşma oranı hem düşük, hem de eğitimde cinsiyet eşitsizliği mevcuttur. Ayrıca kadın işgücü oranları da oldukça düşük değerler göstermektedir. Son olarak, insani özgürlük kriterleri halen oldukça düşük değerlere sahiptir (UNDP, 2010, s. 157).

Tablo 4. Türkiye İçin İnsani Gelişme Göstergelerinin İncelenmesi

<i>Gösterge/Yıllar</i>	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2014
Sağlık: Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)	60,3	64,6	70,0	71,4	71,6	71,7	71,9	72,1	72,2	75,3
Eğitim: Yetişkin Okuryazarlık Oranı (%) ^a	65,7	79,2	86,4 ^b	88,2	88,1	88,7	90,0	90,8	92,7	95,4
Eğitim: Birleşik Okula Kayıt Oranı (%) ^c	48,1	55,0	67,9	68,6	71,1	71,1 ^d	71,1	71,1	71,1	v.y.
Eğitim: Ortalama Eğitim Yılı (yetişkinler için/yıl)	2,9	4,5	5,5	6,0	6,1	6,2	6,5	6,6	7,2	7,6
Eğitim: Beklenen Eğitim Yılı (çocuklar için/yıl)	7,5	8,9	11,1	11,9	12,3	12,6	12,5	13,0	13,9	14,5
Gelir: Kişi başına düşen GSMH (ABD doları) ^{e, f}	8,656	10,546	12,890	15,060	15,886	16,444	16,343	15,330	16,587	18,677

Kaynak: UNDP Stats., <http://hdr.undp.org/data> (Erişim Tarihi: 12.03.2016).

Veriler, farklı veri tabanları kullanılarak İnsani Gelişme Raporu Ofisi'nin kendi hesaplamalarını içerir. 2010 ve 2015 İnsani Gelişme Raporları'ndan faydalanılmıştır. v.y.: veri yok.

^a 2010 yılı İnsani Gelişme Raporu'nda kullanımı terk edilmiştir. 2006 yılı sonrası veriler ulusal hanehalkı anketinden elde edilmiştir. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (12.03.16).

^b BMGP, hesaplamasında bu yıl için 1990 yılı rakamını referans almıştır. Bu veri, TÜİK veri tabanından elde edilmiştir: <http://nkg.tuik.gov.tr/goster.asp?aile=3> (Erişim Tarihi: 04.07.2011).

^c İGE'nin hesaplanmasında farklı yıllar için kullanılsa da 2010 yılı raporunda kullanılmamıştır.

^d Bu yıldan sonraki yıllarda hesaplamada BMGP tarafından bu yıl rakamı referans alınmıştır.

^e Değer, 2011 yılı için cari fiyatlarla satın alma gücü paritesine göre \$ cinsinden, İnsani Gelişme Raporu Ofisi'nin kendi hesaplamalarına göre hesaplanmıştır ve 2015 yılı İGR'den alınmıştır.

^f Bu değer, satın alma gücü paritesi (PPP) cinsinden kişi başına düşen GSMH verilerinden (hem cari ve hem de sabit fiyatlarla Dünya Bankası veri bankasından) yararlanarak, IMF tarafından yayımlanan kişi başına düşen GSYİH verilerinin büyüme oranları dikkate alınarak, İnsani Gelişme Raporu Ofisi (İGRO/HDRO) tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 5. Türkiye İçin İnsani Gelişme Endeksi ve Diğer Endekslerdeki Değişimler

<i>Endeks / Yıllar</i>	1980	1990	1995	2000	2005	2010
1980-2010 Yılı İGE Trendi (2010 Yılı İGR)	0,467	0,552	0,583	0,629	0,656	0,679
Melez (Hybrid) İGE	0,574	0,644	0,672	0,711	0,736	0,754
Melez (Hybrid) Eğitim Endeksi	0,523	0,615	0,645	0,705	0,734	0,764
Melez (Hybrid) Sağlık Endeksi	0,638	0,706	0,753	0,791	0,814	0,827
Melez (Hybrid) Gelir Endeksi	0,566	0,615	0,626	0,643	0,667	0,679
Dünya: 1980-2010 Yılı İGE Trendi (2010 Yılı İGR)	0,455	0,526	0,554	0,570	0,598	0,624

Kaynak: UNDP, 2010, s. 149; UNDP Stat, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (06.07.11).

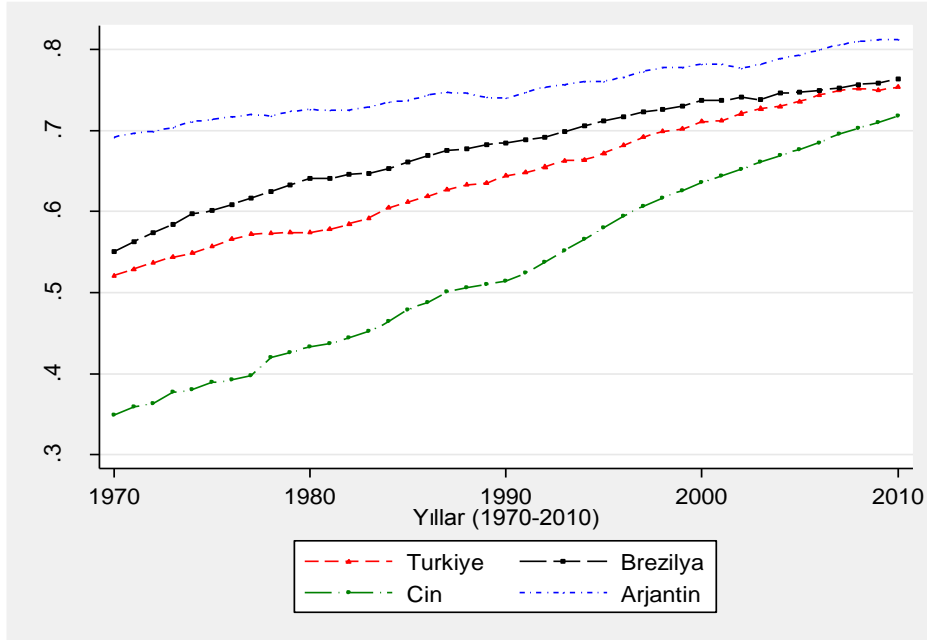
Türkiye'nin endeks değerine ve trendine bakıldığında, artan oranlı bir trend sergilediği ancak bu trendin çok da hızlı olmadığı ve benzer düzeylerde başlangıç değerlerine sahip ülkelerin daha hızlı bir gelişme kaydettiklerini söylemek mümkündür. Ancak yine de, uygulanacak etkin bir devlet politikalarıyla birlikte, makroekonomik istikrarın ve gelir dağılımında adaletin sağlanması ve insan kapasitelerinin genişletilmesine daha fazla önem verilmesi, görece daha uygun koşullara sahip olan Türkiye'nin insani gelişme potansiyelini mutlak düzeyde artıracak ve trendi daha hızlı bir hale getirecektir. Öyle ki, melez endeks değerine bakıldığında -şekil 1.'de de görüldüğü üzere-, Türkiye'nin kriz dönemleri haricinde belirgin bir gelişme gösterdiği, Arjantin gibi nispeten daha düşük düzeylerde başlayan ülkelere de bu bağlamda yaklaştığı görülmektedir. Çin'in özellikle eğitim ve gelir göstergelerindeki artışlara bağlı olarak çok düşük başlangıç düzeyinden başlayarak diğer ülkelere yakınlaştığının da ayrıca ifade edilmesi gerekir. Bu gelişme, Çin'in hızlı büyümesinin yanında, iktisadi büyümeyi yaşam kalitesine aktarmayı hedefleyerek, ekonomik ve sosyal kalkınmayı dengelemek istemesinde ve insanları kalkınmanın nihai hedefi olarak görmesi ve değerlendirmesinde yatar³ (Alkire ve Deneulin, 2009, s. 7).

Ayrıca, 2011 yılı İnsani Gelişme Raporu'nda sunulan İnsani Gelişme Endeksi değerlerine bakıldığında Türkiye, *yüksek insani gelişme* grubunda 0,699 değeriyle 92. sırada yer almaktadır. Sağlık göstergesi olarak, 83,4 olan gözlemlenen maksimum yaşam beklentisi değerinin altında olan 74 yıllık yaşam beklentisi Türkiye için önemli olsa da; eğitim endeksinde ülke sorunlar yaşamakta ve ülkenin ortalama eğitim yılı 6,5, beklenen eğitim yılı ise 11,8 değerleriyle, maksimum gözlemlenen ortalama eğitim yılı değerinin (13,1) ve maksimum beklenen eğitim yılı değerinin (18,0) oldukça aşağısında kalmaktadır (UNDP, 2011, s. 127-130). Bu bağlamda, eğitim konusunda alınacak tedbirler özellikle, önem arz etmektedir⁴. Yine aynı raporda sunulan ve ülkenin iktisadi

³ Ancak, Çin'in büyüme rakamlarında gerçekleşen artışlar, özellikle kırsal alanda yaşanan sağlık eşitsizlikleri ve yoksunlukları önleyememektedir. Aynı zamanda Çin'in istikrarlı bir siyasal özgürlük kriterlerine ulaşmada başarı gösteremediği de görülmektedir (Alkire ve Deneulin, 2009, s. 16).

⁴ Bu bağlamda "Eğitimde 2023 Vizyonu" çerçevesinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 18. Milli Eğitim Şura'sında 17.12.2010 tarihinde alınan kararı takiben,

büyümesinin insani gelişmeye ne derecede dönüştürüldüğünün anlaşılması açısından önemli olan "ülkenin kişi başına düşen GSMH sırası-İnsani Gelişme Endeksi sırası" değeri Türkiye için -25 olarak bulunmuştur (UNDP, 2011, s. 128)⁵. Negatif bir değer, ülkenin İnsani Gelişme Endeksi sırasının kişi başına düşen GSMH sırasından daha gerilerde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu Türkiye'nin diğer ülkelere göre iktisadi büyüme sıralamasında daha yukarılarda olduğunu, ancak yine diğer ülkelere göre İnsani Gelişme Endeksi sıralamasında ise daha gerilerde kaldığını ifade etmektedir. Diğer bir deyişle Türkiye, henüz iktisadi büyümesini tam olarak insanların yaşam standartlarına dönüştürememiştir. Şekil 1.'de ele alınan ülkelerden Arjantin için bu değer 9 iken (yani Arjantin iktisadi büyümesini, insani gelişme sürecine adapte edebilmişken), Çin ve Brezilya'nın her ikisi için de bu değer -7 olarak bulunmuştur. Bu değerler bile, özellikle hızlı iktisadi büyüme yaşayan Çin için önemli olduğunu belirtmek gerekir.

Şekil 1. Seçilmiş Ülkeler İçin Melez (Hybrid) İnsani Gelişme Endeksi Değerleri

Kaynak: UNDP verilerine göre hesaplanmıştır. <http://hdr.undp.org/en/data/> (08.12.11).

30.03.2012 tarihinde alınan 6287 numaralı kanun çerçevesinde Türkiye'de zorunlu eğitimin 12 yıl olarak değiştirilmesi önemlidir.

⁵ Çalışmanın akışını etkilememesi için asıl çalışmadaki değerler bırakılmıştır. 2015 yılı İGR raporunda sunulan değerler ise şu şekildedir: Türkiye, yine *yüksek insani gelişme* grubunda 0,761 değeriyle 72. sırada yer almaktadır. Dolayısıyla beş yıllık bir süreçte 20 basamak atladığı görülmektedir. Sağlık göstergesi 75,3 olarak hesaplanmıştır ve eğitim endeksinde de bir takım ilerlemeler gözlenmiştir ve ülkenin ortalama eğitim yılı 7,6'ya, beklenen eğitim yılı ise 14,5'e yükselmiştir (UNDP, 2015, s. 209).

Sonuç olarak, yaşam kalitesinin artırılması için iktisadi büyümenin sağlanması önemlidir. Çünkü iktisadi büyümenin bir aracı olan geliri, analizlerden dışlamak hata olabilir. Öyle ki, yüksek gelirli ülkelerde en yüksek sağlık ve eğitim rakamlarının görülmesi şaşırtıcı değildir. Ancak bu büyümenin, insani gelişmeye dönüştürülmesi çok daha büyük bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla gelir, doğru kaynaklara aktarıldığı zaman, gelirin kalkınma için elzem bir unsur olduğu sonucuna ulaşılmış olur. Aynı zamanda iktisadi büyüme yoksul ülkelerde yoksulluğu azaltmada veya yoksullukla mücadelede de önem arz eder. Ancak belirtildiği gibi, büyümenin miktarından çok kalitesi önemlidir. Bilinçli bir kamu politikası ile iktisadi büyümenin yaşam kalitesini artırması gerekir. Dolayısıyla büyümenin ötesine gidilmelidir. İnsanların yaşamlarının iyileştirilmesi olarak anlaşılan bir kalkınma anlayışıyla insan, kalkınma yaklaşımının merkezine konulmalıdır. İnsanlara ancak eşit fırsatlar verildiği anda kapasitelerini artırabilirler. Bu çerçevede kalkınmada iktisadi faktörler kadar, siyasal, sosyal ve kültürel faktörlere de önem verilmelidir.

7. Sonuç ve Öneriler

Kalkınma sürecinde insani gelişmeye dayalı bir yaklaşımın, gelişmekte olan ülkelerde neoliberal reçetelere göre daha etkin durumda olduğu açıktır. Çünkü iktisadi olarak belirli büyüme gösteren ve refah hedefine ulaşmaya çalışan ülkeler, yaşam standartlarında veya insani özgürlük kriterlerinde aynı düzeyde ilerleme kaydetmeyebilirler. Sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı için, eğitim ve sağlık başta olmak üzere, insani gelişmeye gereken önemin verilmesi, yalnızca iktisadi büyümeye önem verilmesinden çok daha önemlidir. Bu bağlamda gelir rakamları, kalkınmayı anlama yolunda yanıltıcı olabilirler. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma düzeylerinin anlaşılması ve ülkeler arası karşılaştırmaların yapılabilmesi için iktisadi olmayan göstergeleri de içeren bir endeksin gerekli olduğu anlaşılmıştır. Bu noktada İnsani Gelişme Endeksi önemlidir. Bu endeksin, insani gelişme sürecinin anlaşılması yolunda gerekli ve önemli bir ölçüm olduğunun anlaşılması gerekir. Elbette çok daha geniş içerikli, daha fazla insan kapasitesini içeren bir ölçüm gelecek dönem çalışmalarını şekillendirebilir.

Kalkınma sürecinde insani gelişme veya yoksulluğa gereken önemi vermemiş olan Türkiye için de bu koşullar geçerlidir. Türkiye, kalkınma sürecinin ilk yıllarında gelişmekte olan ülkelerle paralel bir şekilde, büyümeyi ön planda tutan ve sanayileşmeye dayalı bir kalkınma anlayışını barındıran bir yapıya sahip olmuştur. Yoksulluğa veya insan kapasitelerinin genişletilmesine gereken önem verilmemiştir. Her ne kadar İnsani Gelişme Endeksi göstergelerinde ilerlemeler kaydetse de, hem bunlar çok hızlı bir trende göre ilerlememiş, hem de ülke, insani özgürlük ve insan hakları kriterlerinde yeterli başarıyı sağlayamamıştır ve özellikle siyasal özgürlükler, cinsiyet eşitsizliği ve kadın eğitim oranı gibi bazı göstergelerde sıkıntılar yaşamaktadır. Bundan sonra Türkiye için gereken, daha bilinçli bir kamu politikasıyla, ulusun gerçek zenginliğinin insan olduğu yargısıyla, insani gelişmeye ve kapasitelerin genişletilmesine önem verilmesidir. Böylesi bir anlayışla, yeterli potansiyeli içerisinde barındıran Türkiye için, insani gelişme trendinin hızlanacağı açıktır.

Türkiye'de serbestleşme, özelleştirme ve kamu kesiminin küçültülmesi gibi yapısal reformları içeren neoliberal politikalar, eşitsizliğin artmasına yol açmaktadır.

Artan eşitsizlik ise, insani gelişmenin daha yavaş artmasına, yoksulluğun daha yavaş azalmasına, sosyal ve etnik bölünmenin hızlanmasına yol açmaktadır.

Ayrıca Türkiye'de Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Karadeniz bölgeleri gibi geri kalmış bölgelerde yoksulların büyük bir kısmının gelir ve gelir-dışı boyutlarda yoksul olduğu tahmin edilmektedir. Bu bölgelerde insani gelişmenin hızlandırılması yoksulluğun tüm boyutlarda daha hızlı azalmasını sağlayacağı gibi sosyo-ekonomik gelişmeye de katkıda bulunacaktır.

Son olarak, genel insani gelişme gündeminin beş önemli unsurundan bahsedilebilir. Bu unsurlar, insani gelişme sürecinin hızlandırılması için gelişmekte olan ülkelere politika önerileri olarak da sunulabilir. Buna göre insani gelişme sürecinin hızlandırılması için; i) eğitimin ve sağlık olanaklarının geliştirilmesi hedeflerini içeren bir *sosyal kalkınma* anlayışına öncelik vermek, ii) insani gelişme ve unsurları için kaynak sağlayan bir *iktisadi büyüme* meydana getirmek, iii) insan haklarını koruyan bir *demokratik idare* için siyasi ve sosyal reformları gerçekleştirmek; böylece insanların daha fazla topluma katılım ve bireysel bağımsızlığa sahip olması ile özgürlük ve haysiyet içerisinde yaşayabilmelerini sağlamak, iv) kamu politikalarında genellikle çıkarları ihmal edilen ezilmişlere ve yoksullara özel bir yoğunlaşma ile birlikte, tüm bireyler için insani gelişmenin üç temel unsurunda *adaleti* sağlamak, ve, v) yoksul ülkelerin küresel piyasalara, teknolojiye ve bilgiye erişmelerine daha fazla yardımcı olan iktisadi bir ortamın yaratılması için küresel düzeyde *kural ve kurumsal reformları* oluşturmak gerekir (Fukuda-Parr, 2003, s. 311-312). Elbette, insani gelişme sürecinin değişime açıklığı nedeniyle politika önerileri de ortaya çıkan yeni kaygılara bağlı olarak değişime uğrayabilir. Dolayısıyla da evrimleşen bir süreçten bahsedilmiş olunur.

Kaynaklar

- Alkire, S.; Deneulin, S. (2009). A Normative Framework for Development. In S. Deneulin, L. Shahani (eds.), *An Introduction to Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency* (pp. 3-21). London: Earthscan.
- Arndt, H. W. (1981). Economic Development: A Semantic History. *Economic Development and Cultural Change*. Vol. 29, No.3. 457-466.
- Basu, K. (1997). *Analytical Development Economics: The Less Developed Economy Revisited*. MIT Press.
- Demir, Ö. (1996). *Kurumcu İktisat*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Fukuda-Parr, S. (2003). The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities. *Feminist Economics*. Vol. 9, No. 2-3. 301-317.
- Gore, C. (2000). The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries. *World Development*. Vol. 28, No. 5. 789-804.
- Hirschman, A. O. (2003). Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi. İçinde F. Şenses (der.), *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi* (3. bas.) (çev.: S. Öztürk) (pp. 23-52). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jolly, R. (2005). Human Development and Neo-liberalism: Paradigms Compared. In S. Fukuda-Parr; A.K.S. Kumar (eds.), *Readings in Human Development* (2nd ed.) (pp. 106-116). New Delhi: Oxford University Press.
- Owen, R.; Pamuk, Ş. (2002). *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Pieterse, J. N. (2009). *Development Theory* (2nd ed.). Sage Publication.

- Ranis, G.; Stewart, F. (2000). Strategies for Success in Human Development. *Journal of Human Development*. Vol. 1, No. 1. 49-69.
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's "Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform". *Journal of Economic Literature*. Vol. 44, No. 4. 973-987.
- Savaş, V. F. (2007). *İktisatın Tarihi* (5. bas.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sen, A. (1979). Equality of What? *The Tanner Lecture on Human Values*. Delivered at Stanford University, May 22. [Later published in S. McMurrin (ed.), *Tanner Lectures on Human Values* (pp. 197-220). Cambridge University Press. 1980].
- Sen, A. (1983). Development: Which Way Now? *The Economic Journal*. Vol. 93, No. 372. (December). 745-762.
- Sen, A. (1985). Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984. *The Journal of Philosophy*. Vol. 82, No. 4 (April). 169-221.
- Sen, A. (1987a). The Standard of Living (Lecture I and Lecture II). In G. Hawthorn (ed.), *The Standard of Living* (pp. 1-38). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1987b). *On Ethics and Economics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Sen, A. (1993). Capability and Well-Being. In M. C. Nussbaum; A. Sen (eds.), *The Quality of Life* (pp.30-53). Oxford: Clarendon Press.
- Sen, A. (1999). *Commodities and Capabilities*. New Delhi: Oxford University Press [First published in 1985. Amsterdam: Elsevier].
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma* (çev.: Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı.
- Streeten, P. (2005). Shifting Fashions in Development Dialogue. In S. Fukuda-Parr; A.K.S. Kumar (eds.), *Readings in Human Development* (2nd ed.) (pp. 92-105). New Delhi: Oxford University Press.
- Todaro, M. P.; Smith, S. (2009). *Economic Development* (10th ed.). Addison-Wesley.
- ul Haq, M. (1995). *Reflections on Human Development*. N.Y.: Oxford University Press.
- UNDP (1990). *Human Development Report 1990*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (2004). *Human Development Report: Turkey 2004, Information and Communication Technologies*. Ankara: UNDP.
- UNDP (2010). *Human Development Report 2010*. New York: Palgrave Macmillan.
- UNDP Statistics (2011). *Human Development Reports, International Human Development Indicators*. <http://hdr.undp.org/en/statistics/data/> (Various Times).
- UNDP (2015). *Human Development Report 2015*. New York: UNDP.
- Williamson, J. (2004). The Strange History of the Washington Consensus. *Journal of Post Keynesian Economics*. Vol. 27, No. 2 (Winter). 195-206.
- Willis, K. (2005). *Theories and Practices of Development*. New York: Routledge.
- Witt, U. (2002). How Evolutionary is Schumpeter's Theory of Economic Development. *Industry and Innovation*. Vol. 9, Numbers 1/2. 7-22.